

Fatimə Namiq qızı Mancanova¹⁹
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ ALINMA SÖZLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(Məmməd Araz poeziyası əsasında)

Azərbaycan bütün dövrlərdə digər xalqlarla (qonşu olan və olmayan) müxtəlif sahələrdə bu və ya digər formada əlaqələr qurmuşdur. "Söz alınmasında xalqların təkcə qonşu ərazilərdə yaşaması əsas şərt deyildir, maddi və mədəni əlaqələrin də xüsusi rolu qeyd olunmalıdır" [7, s. 250]. Belə əlaqələrin qurulmasında dil çox mühüm amil kimi çıxış etməklə bərabər, həm də xalqlar arasında dil əlaqələri də mövcud olmuş və indi də mövcuddur. Bu mənada, Azərbaycan dilçiliyində başqa dildən sözlərin alınma problemi hər zaman aktual olmuşdur. Biz hər hansı bir dövrün və ya mərhələnin dil mənzərəsinə, dilin mənşə qatına diqqət yetirməli olsaq, yazılı nümunələrə – yazıçı-şairlərin əsərlərinə nəzər yetirməyimiz lazım gəlir. Yəni şairlərimiz dilimizin leksik bazasını özündə əks etdirir, onu zənginləşdirir və yaşadır – gələcək nəsillərə ötürülməsinə vasilə olur. A.Axundovun da vurğuladığı kimi, "... ümumxalq dili əsasında yüksələn bədi əsərlərin dili eyni zamanda, xalq üçün gözəl və savadlı danışmaq məktəbidir, ədəbi dili öyrənmək məktəbidir" [1, s. 87]. XX əsrdə yaşayıb-yaratmış Məmməd Araz poeziyası da Azərbaycan dilinin zəngin potensialını özündə ifadə edir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dilinin zəngin leksik bazasını öz yaradıcılığında əks etdirən sənətkarlardan biri də Azərbaycanın xalq şairi Məmməd Arazdır.

Bildiyimiz kimi, heç bir dilin lüğət tərkibi saf deyildir. Xalqlar arasında mövcud olan dil əlaqələri sayəsində bir dildən başqa dilə xeyli sayda sözlər keçmiş olur. Bu isə qəbul edən (reseptor) dilin bütün üslublarında özünü göstərir. Bədi üslubda, şair və yazıçıların əsərlərində dilində də bu xüsusiyyət diqqət çəkir.

Məmməd Araz lirikası öz mahiyyəti etibarilə tam milli bir poeziya təəssüratı bağışlasa da, onun da əsərlərinin dilində alınma sözlərdən yer gəldikcə istifadə olunmuşdur. Həmin sözlərin bir neçəsinin işlənmə məqamlarını və semantik səciyyəsinə şairin şeirlərindən konkret nümunələr verməklə təqdim edək.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlər mənşəcə müxtəlif olduğu kimi, M.Araz şeiriyyatının leksik tərkibi də mənşə baxımından müxtəlifdir. Milli sözlərlə yanaşı, həm ərəb, fars, həm də rus dili və onun vasitəsilə digər dillərdən daxil olan sözlərə rast gəlinir. Bunun da həmin dövrə uyğun müəyyən səbəbləri var.

Məmməd Araz lirikasının dilində ərəb, fars və digər dillərə məxsus leksik vahidlər yer almaqdadır. Bədi əsərlərdə işlənən sözlərin əksər hallarda obrazlılığa, emosionallığa xidmət etdiyi məlumdur. Bundan başqa, obrazların xarakteri, dünyaqörtüşü oxucuya aydın olsun deyə bir sıra sözlər də var ki, onlar məqsəddi şəkildə işlənir. Məmməd Araz şeiriyyatında da bu məsələ diqqət çəkir.

Şairin "Azərbaycan - dünyam mənim" adlı şeirindən oxuyuruq:

İllər otub - kürrələrdə dəniz olmuşuq.

Sərhədlərdə dayanmışıq kildədən çıxıq [6, s. 100].

Bu şeir parçasında *kürrə* və *sərhəd* sözləri alınma sözlərdir, hər ikisi də ərəb-fars, mənşəlidir. Birinci söz dilimizdə kürrə şəklində istifadə edilməkdədir. Bu söz omonimlik xüsusiyyətinə malikdir və üç mənada işlədilir. İzahlı lüğətdə bu sözün izahı belədir: "*Kürrə* is. [ər. kürrə] Yer kürəsi, üzərində sakit olduğumuz planet. Digər mənaları: *Kürrə* is [fars] 1. Dəniri qızdırmaq üçün körüklə odu közdənilən dənirci ocağı və 2. Palçıqdan, gildən və ya dənirdən düzəldilən kiçik ocaq. *Kürrə* Qulaqları uzun (qoyun haqqında)" [3, s. 781]. Göründüyü kimi, bu nümunədə ərəb mənşəli kürrədən söhbət getmir. Kürrə sözü şairin dilində ərəbcədə ifadə olunduğu kimi öz əksini tapsa da, lüğətdə göstərilən farsca mənəsində işlədilmişdir. Bu isə o deməkdir ki, ya şair həmin sözü şeirin emosional-ekspressivlik gücünü artırmaq üçün belə işlədib, ya da fars dilində işlənən kürrə sözünün ərəbcədən daxil olduğuna görə etimon dildəki kimi işlətməmişdir. Bu müddəanın hər ikisi də ağılabatdır. Lakin şeirdə bu söz lüğətdəki ikinci mənada işlənmiş, yəni burada kürrə sözü metaforlaşdıraraq mənsub olduğu xalqın başına gələn bəlaları, əzb-əzliyyəti bədii dilə ifadə etmişdir.

Nümunədəki *sərhəd* sözü də ərəb-fars mənşəlidir. Bu sözü işlətməklə şair özvəvəki misrada dediyi fikri tamamlayır. Yəni qonşular tərəfindən istilalara məruz qalan xalq sərhəddinə ayıq-sayıq olmalıdır. İzahlı lüğətdə *sərhəd* sözünün izahına baxaq: "*Sərhəd* [fars. sər və ər. hədd] 1. Qonşu torpaqları, sahələri, ərazini bir-birindən ayıran xətt. 2. Məc. Yol verilən norma, hədd, hüddud" [5, s. 89-90]. Göründüyü kimi, şeirdəki *sərhəd* sözü lüğətdəki birinci mənada işlənib.

Qeyd edək ki, ərəb-fars sözlərinin dilimizdə işlənmə xüsusiyyəti və semantik çalarlıqları digər alınmalardan fərqlənir. N.Məmmədlinin vurğuladığı kimi, "Yeni qrafik mühitdə fonetik tərkibi unifikasiya olunan ərəb və fars sözləri dilimizin leksik-grammatik sisteminin qanunlarına uyğunlaşaraq o dərəcədə mənimləşmişlər ki, Azərbaycan sözlərindən çox vaxt fərqlənmirlər. Onlardan bəzisi sözdüzəldici şəkildə hazırlanmış şəkildə dilimizə keçmiş, əksəriyyəti isə dilimizin sözdüzəldici şəkildə qəbul edilmişlər" [7, s. 34].

Şairin dilində rast gəldiyimiz sözlərdən biri də *ovsar* sözüdür. Bu sözə M.Arazın "Salamat qal" şeirində rast gəlinir:

Ey dəvə yol, düşdüm daha belindən,

Ovsar çığır, çıxdın daha əlimdən.

Balam çiçək, bir də öpüm telindən,

Salamat qal.

Salamat! (6, s. 105)

Şeir parçasında epitet – bədii təyin kimi işlənən *ovsar* sözü də fars mənşəlidir. "*Ovsar* [fars] *Dəvə noxtası*" (4, s. 536). Şair burada yolu dəvəyə, çığır isə ovsara – dəvə noxtasına bənzədərək maraqlı bədi priyomdan istifadə etmişdir.

Bunlardan başqa da, Məmməd Araz yaradıcılığında çoxlu sayda alınma sözlərdən istifadə edilmişdir. Lakin onlardan bir neçəsi haqqında da danışdıq, onların semantik xüsusiyyətinə göstərib kifayətlənəcəyik. Belə ki, şairin şeirlərində elə parçalar var ki, orada alınmaların sıxlığı ilə qarşılaşırıq. Aşağıdakı parça dediyimizə ən yaxşı nümunədir:

Qalır balinasız ümman suları,

Sahildə raketlər baş-başa, min-min.

Cavab istəyəndə *ərz*in sualı

Dili topuq vurur *natiq qələmin* (6, s. 189).

Verilmiş şeir parçasında həm ərəb-fars, həm də rus-Avropa mənşəli sözlər işlədilmişdir. Onlardan *balina*, *raket* kimi sözlər dilimizə rus dili vasitəsi ilə keçən fransız və alman, *ümman*, *sahil*, *ərz*, *sual*, *natiq* və *qələm* kimi sözlər isə ərəb mənşəlidir.

Şair adı çəkilən sözləri işlətməklə şeirin bədii-estetik gücünü və emosional siqletini artırmış, bununla da gözəl metaforalar yaradaraq, mənalı mənalar ifadə etməyi bacarmışdır. Buradakı *balina* sözü fransız mənşəlidir. "*Balina* [fr.] *Bədəncə balığa oxşar çox iri dəniz məməlisi*" (2, s. 215). Bu söz əsərdə lüğətdəki birbaşa – həqiq mənəsində deyil, məcazi mənada işlədilərək metaforikləşmişdir.

Alman mənşəli olan *raket* sözü də həmin məqsədlə işlədilmişdir. "*Raket* [alm.] 1. *Atəşfəşanlıq, habelə işıq siqnalı vermək üçün işlədilən içi barıt tərkibli maddələrlə doldurulmuş giltdən ibarət mermi*. 2. *Reaktiv mühərriki uçucu aparat*" (4, s. 635). Göründüyü kimi, bu söz şeirdə birbaşa lüğəvi mənəsində işlənməmişdir.

Təqdim edilən şeir kiçik bir parçada altı ərəb mənşəli söz işlənmişdir. Onların izahlı lüğətdə ifadə etdikləri mənələrə diqqət yetirsək, görürük ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu sözlər də obrazlılığa, emosionallığa və metaforikləşməyə xidmət edir və tam lüğəvi mənalarını ifadə etmir. Məsələn, "*Ümman* [ər.] 1. *Böyük dəniz, dəniz, okean*. 2. *Məc. Hədsiz, həddən artıq, sonsuz, çox*" [5, s. 426] sözüne lüğətdə bu cür izah verilsə də, şeirdə konkret olaraq, həmin mahiyyət yox, metaforlaşma özünü göstərir. Fikrimizcə, şair burada *balinasız ümman suları* deyərək insansız dünyanı nəzərdə tutur. Lüğətdə belə izahı verilən "*Sahil* [ər.] *Dənizin, çayın, gölün quru ilə birləşdiyi yer; dəniz (çay) kənarı*" [5, s. 18] sözü də konkret bir çayın və ya dənizin kənarı, birləşdiyi yer mənəsində nəzərdə tutulmayıb.

Ərz sözünün də semantik mahiyyətinə diqqət yetirəndə həmin xüsusiyyəti görürük: "*Ərz* [ər.] 1. *Yer (səma müqabilə)*. 2. *Dünya, Yer üzü*"; "*Ərz* [ər.] 1. *Klas. Təqdim etmə, ötinə qoyma, göstərmə; izhar*. 2. *Söylənən, nəzərdə tutulan fikir, söz, mətləb*. 3. *Acizəyə şikayət, xahiş, rica*; "*Ərz* [ər.] 1. *En, genişlik (tul müqabilə)*. 2. *En dairəsinin köhnə coğrafiya kitablarındakı adı*" (3, s. 131).

Sual sözünün isə lüğəvi mənası ilə şeirdəki mənası uyğun gəlir: "*Sual* [ər.] 1. *Bir şey haqqında cavab, məlumat almaq üçün müraciət etmə, soruşma; sorğu*. 2. *Məsələ, problem*" [5, s. 157].

Natiq və *qələm* sözlərində isə uyğunluq çox az nəzərə çarpır: "*Natiq* [ər.] 1. *Nitq deyən, nitq söyləyən; çıxış edən*. 2. *Yaxşı danışmaq qabiliyyətinə malik olan, gözəl danışmağı bacaran, natiqlik məharəti olan*. 3. *köhn. Danışan. söyləyən, deyən*" [4, s. 461-462].

"*Qələm* [ər.] 1. *Mürəkkəbə batırmaq üçün ucu şiş və yarıq yazma aləti*. 2. *Məc. Yazma qabiliyyəti, inşa qabiliyyəti, üslub; yazı*. 3. *Metəl, daş, taxta və s. kimi bərk cisimlərin üzərində yazı yazmaq, naxış açmaq və s. üçün poladdəndizəldilmiş ucu iti alət*" [4, s. 106-107]. İzahlı lüğətdə mövcud sözlərin mənəsinə nəzər salanda aydın olur ki, şeirdə sözlərin ifadə etdiyi semantika tamamilə məcazlaşdırılmışdır. Bədi üslubun, üslubi normasına tabe edilmişdir.

Nəticə olaraq, qeyd edək ki, Azərbaycan dilində işlənən alınma sözlərin mənşəyi müxtəlifdir. Dilimizdə ərəb və fars mənşəli alınmalar üstünlük təşkil etdiyi kimi, Məmməd Araz lirikasında da belədir. Həmçinin alınma sözlər də milli sözlərimiz kimi, üslubi normaya tabe olaraq birbaşa ifadə etdiyi mənadan törəmə mənələrdə işlənib məcazlaşa bilər.

İşin elmi yeniliyi onun ilk dəfə Məmməd Araz dilində işlənən alınma sözlərə semantik baxımından yanaşaraq, mövqə nümayiş etdirilməsi və fikir bildirilməsidir. Bu işin nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, alınma sözlərin semantikasını, bədi dildə işlənən sözlərin mahiyyətini araşdıraraq tədqiqatçılar və bu mövzularda tədris edən mütəxəssislər yararlanırlar. Ədəbi-bədi dilimizin Məmməd Araz mərhələsi ilə bağlı təsəvvür formalaşdırmaq da əsas məsələdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov, A. Dilin estetikası / A.Axundov. – Bakı: Yazıçı, – 1985, – 224 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006, c. 1. – 744 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006, c. 2. – 792 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006, c. 3. – 672 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006, c. 4. – 792 s.
6. Məmməd Araz Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / – Bakı: Lider, – 2004, c. 1. – 224 s.
7. Məmmədli, N. Azərbaycan dilində alınma terminlər / N.Məmmədli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017, – 488 s.

¹⁹ Azərbaycan Dillər Universitetinin doktorantı, fatimanamjanova@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan dili, Məmməd Araz, poeziya, alınma söz, semantik xüsusiyyət

Key words: Azerbaijani language, Mammad Araz, poetry, borrowed word, semantic feature

Ключевые слова: азербайджанский язык, Мамед Араз, поэзия, заимствованное слово, семантическая характеристика

Azərbaycan dilində işlənən bəzi alınma sözlərin semantik xüsusiyyətləri

(Məmməd Araz poeziyası əsasında)

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın xalq şairi Məmməd Araz poeziyasının dilində işlənən bir neçə alınma sözün semantik xüsusiyyətinə nəzər salınır. Qeyd olunur ki, heç bir dilin lüğət tərkibindəki sözlərin hamısı milli deyildir. Yəni xalqlar arasında müxtəlif istiqamətli əlaqələr onlara məxsus sözlərin birindən digərinə keçməsinə və işlənməsinə şərait yaradır. Belə alınma sözlər ədəbi və ümumxalq dilində işləndiyi kimi, tarixən söz sənətkarlarımızın əsərlərinin dilində də işlənmişdir. Lakin dilin lüğət tərkibində mövcud olan digər sözlər kimi alınmalar da bədii dildə üslubi tələblərə uyğun olaraq fərqli və məcazi mənada işlədilərək əsəri daha da obrazlı və canlı edir. Məmməd Araz da fikrini obrazlı şəkildə, bir sıra hallarda mətnaltı mənada işlətmək üçün metaforlardan istifadə edir ki, bu da müvafiq sözlərin lüğəti mənasanıdan törəmə mənalarda işlənməsinə yol açır. Deyilən məsələlər şairin şeirlərindən parçalar verilməklə əsaslandırılır və münasibət bildirilir.

Semantic features of some borrowed words used in Azerbaijani language

(Based on the poetry of Mammad Araz)

Summary

The article considers the semantic features of several borrowed words used in the language Mammad Araz's poetry look at the semantic nature of the word. It is noted that not all words in the dictionary of any language are national. That is, the relations between peoples in different directions create conditions for them to pass from one word to another and work out. Such words have been written in literary and national languages as well as in the language of works of our artists. However, like other words in the vocabulary of the language, their style is different and figurative in accordance with the requirements, making the work even more figurative and lively. Mammad Araz also uses metaphors to use his idea figuratively and in a number of cases in the literal sense, which leads to the development of appropriate words in the dictionary meaningfully. The issues mentioned are justified by giving pieces from the poet's poems and the attitude is expressed.

Семантические особенности некоторых заимствованных слов, используемых в азербайджанском

языке

(По мотивам поэзии Мамеда Араза)

Резюме

В статье рассматриваются семантические особенности нескольких заимствованных слов, используемых в языке поэзии Мамеда Араза, рассматривается семантическая природа этого слова. Отмечается, что не все слова в словаре любого языка являются национальными. То есть отношения между народами в разных направлениях создают условия для того, чтобы они переходили от одного слова к другому и выработались. Такие слова были написаны на литературных и национальных языках, а также на языке произведений наших художников. Однако, как и другие слова в лексике языка, их стиль отличается и образен в соответствии с требованиями, что делает работу еще более образной и живой. Мамед Араз также использует метафоры, чтобы использовать свою идею образно и в ряде случаев в буквальном смысле, что приводит к значительному развитию соответствующих слов в словаре. Упомянутые проблемы обосновываются приведением отрывков из стихотворений поэта, и отношение выражается

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova